

Біржан сал ҚОЖАҒҰЛҰЛЫ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

АЛМАТЫ
«ҚАЗАҚСТАН»
2013

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-5
Б 94

*Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Біржан сал Қожағұлұлы
Б 94 Шығармалары. *Құрастырған Н.Оразбек.* – Алматы:
ЖШС “Қазақстан” баспа үйі”, 2013. – 384 бет.

ISBN 9965-10-110-8

Бұл жинаққа Біржан салдың өлеңдері, қақтығыстары, айтыстары, әндері (нотасымен), оның шығармалары туралы алуан пікірлер мүмкіндігінше толық енгізілді.

Кітап қалың оқырманға, өнердің қадырын біліп, әспеттей алатын қауымға арналған.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-5

ISBN 9965-10-110-8

© “Қазақстан” 2013

Бірінші бөлім

**ШЕШЕННІҢ
СӨЗ ШЫҒАДЫ
ТАҢДАЙЫНАН**

БІРЖАН САЛДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ

(Бірінші бөлімге алғысөз орнына)

Қазақ поэзиясы мен өнерінің тарихында алатын орны ерекше даңқты халық композиторы, асқан әнші, дарқан ақын Біржан салдың есімі мен тамаша шығармалары қалың бұқараның сүйіспеншілік құрметіне бөленіп, бүгінгі түрі ұлттық, мазмұны социалистік жаңа мәдениетіміздің сарқылмас асыл қазынасына айналып отыр. Біржанның, композиторлығы, әншілігі, ақындығы, өзінің замандастарын қандайлық қызықтырып баурап алатын болса, қазіргі ақын-жазушы, әнші-композиторларды, жалпы мәдениеттік қауымды соншалық қызықтырып баурап әкеткендігінің куәсіміз. Біржан әнші, композитор ретінде қазақтың әншілік өнерін, музыкасын дамытып, молықтырып, жаңа белеске көтергендігін, Арқада әншілік, композиторлық творчествоның өзіндік озық үлгі-өрнегін, мектебін жасағандығын, қазақ ақындарының айтыстағы суырыпсалмалық (импровизаторлық) дәстүрін үлкен ақындық дарынмен дамытып қалыптастырғандығын әдебиетші, өнерші ғалымдар толық мақұлдап жазып келеді.

Біржан бұрынғы-соңғы қазақтың сал, сері ақындарының ағасы, ұстазы, жаңашыл өнерпазы. Өйткені сал, сері ақындардың поэзия мен музыканы, халықтың ойын-сауық өнерлерін ұштастыра біліп, жаңа көркемдік мазмұнмен дамытуға жол ашқан жаңашылдық сипаты да, қалың бұқараның азатшыл, әділетшіл арман-күйлерін жырлаған өршіл сарындары да Біржанның творчестволық дүниесінен толық табылады. Оның асқақ үнге, терең де нәзік лиризмге толы тамаша ән өлеңдері мен жырлары, айтыс өлеңдері мен тапқыр сықақтары өз заманындағы өзі өскен қоғамдық ортадағы күрделі әлеуметтік, ізгі адамгершілік мәселелерді тебіреніп толғайды. Демек, Біржанның ақындық шығармалары өзінің өмірлік сыр-сипаты жағынан қазақ әдебиетінде бұқарашыл, прогресшіл тенденцияға саяды.

Біржан – XIX ғасырдың орта кезінде өмір сүрген ақын. Бұл дәуірде ақын өскен қазақ ауылы бір жағынан атам заманғы көшпелі, патриархалды салтты сақтап келсе, екінші жағынан Россияның қол астына қарап, оның тіршілік, өнер саласындағы пайдалы ықпалын қабылдай бастаған-ды. Біржанның ата мекені «Арқаның кербез сұлу Көкшетауы». Сол сұлу Көкшені, Бурабай төңірегін қоныстаған Атығай, Қарауыл, Керей елдерінің XIX ғасырда жаңа түскен қала, деревнялармен жақын араласа отыруы, Біржанның ақындықпен ел кезіп жүргеніде жәрмеңкелі ойын-сауығы, өнері анағұрлым қызықты Көкшетау, Ақмола, Омбы, Қарқаралы, Семей, Атбасар, Торғай, Орынбор т.б. қалаларда да болуы, сөз жоқ, оның ақын-әншілік өнеріне жаңа леп бергендігі даусыз. Мұны әдебиет, өнер зерттеушілері айрықша атап көрсетеді.

Біржан сал туралы осы күні көп жазылып жүр. Ең алғаш баспа жүзінде Біржанның атақты сал ақын, әнші ретінде есімі Сәбит Мұқановтың, А. Затаевичтің, С.Сейфуллиннің еңбектерінде аталады. Біржанның өмірі туралы тұңғыш деректі жазған – Сәбит Мұқанов. Онан кейін Қ.Жұмалиевтің, А.Жұбановтың, М.Әуезовтің, М.Ғабдуллиннің, Е.Ысмайыловтың кітаптарында Біржанның өмірі мен творчествосы сөз болады. Біржан туралы бұрын-соңғы деректерді жинап, қорыта отырып, оның поэзиялық шығармалары жөнінде нақты талдау жасаған – әдебиетші ғалым Ғ.Әбетов. Біржанның ақындығы, айтыстағы өнері туралы пікірлер басқа әдебиетшілердің еңбектерінде де кездеседі. Біржанның өмірі мен ата-тегі туралы және бұрын белгісіз өлеңдерін, әндерін жинауда көп еңбек етіп келе жатқан Б.Г.Ерзакович, Е.Байболов, Қ.Қаңтарбаев, М.Майшекин т.б. «Біржан – Сара» айтысы негізінде ақын Қ.Жұмалиевтің либреттосы бойынша композитор М.Төлебаев опера жазып, ол совет жұртшылығының зор бағасына ие болды. Біржан туралы бұрын-соң жазылған еңбектердің қай-қайсысы болсын ұлы ақын-композитордың шығармалары ескірмей, тозбай халықпен бірге жасап келе жатқан асыл қазына екендігін кеңінен түсіндіреді.

Біржанның өмірбаяны өз мезгілінде жазылып алынбаған. Оның замандастарының, туған жақындарының естелік әңгімелері бойынша кейін бір жүйеге келтіріп жазылып келеді. Біз де бұрын-соңды жарияланған немесе жиналып қолжазба күйінде сақталған деректерге, ауызекі әңгімелерге сүйеніп, оның өмірі мен шығармасы жайында қысқаша айтып өтелік:

Біржан 1834 жылы бұрынғы Көкшетау дуаны, Ақсары болысының ішінде Бурабайға жалғас қалың тоғаймен қоршалған айдын шалқар Жөкей көлінің жағасында дүниеге келген. Көкшенің сексен көлдерінің бірі Жөкейге жақын төңіректен суы күмістей сылдырап мөлдір бұлақтар ағады. Соның бірін осы күнге дейін ел Қожағұл бұлағы деп атап келген. 1870-жылдары Көкшетау дуанының жері мен елін аралаған Батыс Сибирь өлкесінің жер-су мекемесінен келген И.Я.Славцов дейтін агроном 1824 жылы Көкшетау дуаны ашылатын жиында Ақсары болысының беделді биі Қожағұл Дербіс баласын атайды. Оның ауылы Қожағұл бұлағының бойында дейді. Бұлақ пен Жөкейдің арасы он шақырымнан аспайды. «Мың жарым жылқы біткен» Қожағұлдың қысқы күнгі мекені көл мен бұлақ төңірегі болса, жазғы жайлауы одан алыс кең жазықтағы Мамай көлі, Майлысар алқабы екен. Бір жағы айдын шалқар көл, сыңсыған қалың орман, екінші жағы сылдырап аққан ерке бұлақ, үшінші жағы кең жазық, малдың өрісі, төртінші жағы Көкшенің биік те кербез шың-шоқыларымен жалғасып жататын қырқа, адыр, төбелер – барлығы да адам қолдан жасағандай, әсем бір поэзиялық дүниедей сұлу жер болашақ дарқан ақынның әсемдік қиялын еріксіз тербесе керек. С.Мұқанов Ыбрай туралы мақаласында Көкшетаудың сұлу табиғаты Біржан, Ақан, Ыбрайлардың ақындық, әншілік өнерінің дамуына елеулі әсері болғандығын айтады. Өзінің белгілі «Көкейкесті» дейтін әнінде Біржан осы бір сұлу жерлермен қалың ел сән түзеп, сайран салып көшкендігін сүйіспеншілік сезіммен еске түсіре:

*Бүркітті асуынан талай өттім,
Қалың ну орманында сайран еттім.
Айнала Жөкейкөлдің жағалауын,
Шіркін-ай, бір көруге арман еттім! –*

деп туған жеріне деген ыстық махаббатын айтады.

Біржанның ата-тегін, кейінгі ұрпақтарын елдегі қариялар да, Қарта мен Есім де кеңінен таратып баяндайды. Біржанның руы Керей, Керей ішінде Ақсары. Ақсарыдан Нұралы, Нұралыдан Батыр, Батырдан Кенже, Кенжеден Бертіс, Бертістен Қожағұл, Қожағұлдан Тұрлыбай, Тұрлыбайдан Нұржан, Біржан. Біржаннан Теміртас, Қалыкен, Асыл, Ақық, Теміртастан Мұхаметқали мен Жамал туған. Қожағұл – Біржанның ұлы атасы. Қариялардың айтуына қарағанда, Біржан әкесі Тұрлыбайдан гөрі елдің билігіне, шешендік сөзіне үнемі араласқан ұлы атасының тәрбиесін көбірек көріпті. «Жақпадым өзім әкем Тұрлыбайға» деген Біржан сөзі бір доға, бір бет әке мінезіне наразылықтан туғандығы сөзсіз. Оның бержағында Тұрлыбай ерте өліп, Біржан атасының қолында баласы атанып кете барған. Жоғарыда аталған Славцовтың дерегінде Қожағұлдың фамилиясын Дербіс деп атаған, ал қариялар Бертіс дейді. Мұның қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екенін ажырата алмадық. Бертіс дегенді сол кездегі тілмаштар «Дербіс» деп бұрып жаза салуы да ықтимал.

Біржанның арғы аталары XVIII ғасырдың ақырында бұрынғы Қызылжарға (Петропавл) қарасты Аққосақ болысындағы қалың керей ішінен көшіп, осы Жөкей көлінің төңірегіндегі рулас Ақсары ортасына келіп орналасқан. Керей ішіндегі Нұралы Көшектен тарайтын ауылдар қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Преснов ауданының жерінде де, Көкшетау облысы, Еңбекшілдер ауданының Біржанның туған жерінде де бар. Біржан да оның әкесі Нұралы, бабасы Қожағұл, басқа ағайындары Қызылжар жағындағы ағайын-туғандарымен үнемі сапырылысып араласып, олардың қысқы мекені – Жайсақ қорығы мен жазғы жайлауы Қайраңкөл

өздерінің Жөкей мен Мамайкөлі сияқты болып кеткен. Біржанның:

*Ақсары, Тоқсары мен екі Сары,
Үш жүздің баласына болдым дәрі,
Құдайберді Көшектің баласы едім,
Қызып кетсем сөйлеймін одан да әрі,–*

деген өлеңі ата-бабасын қайдан, қалай тарайтынын есіне түсіруден туған. Қожағұл, Біржанның өзі айтқандай, дәулетті, ел жұмысына араласқан білікті шешен, белді адам болыпты. Қожағұлдың үйіне сол замандағы қазақтың белгілі шонжарлары, шешен билері, аға сұлтан ұлықтары, ақын-әншілері үнемі ағылып келіп-кетіп жатқан. Сондықтан Біржанның аулында, төңірегінде жүрген замандас, ел билігіне араласқан адамдар жайында сақталған әңгіме, сөздер бірталай кездеседі. Ол сақталған сөздердің кейбірін Біржан айтып таратса, енді бірталайын Біржанның серіктері, құрбылары айтып таратқан. Қожағұлдың мәмлесінен тараған бір сөзді Керей Соқырбайдікі дейді.

*Бай болам десең, ерте тұрып малыңды бақ,
Кедей болам десең, төсеніп ұйқта да жат.
Батыр болам десең, қаруланып жауға шап,
Жаман болам десең, көрші туысқаныңмен
күнде ұрыс та жат.*

Керей Мүсет, Тоқсан, Сексен, Шоқай билердің дау-шар үстінде айтқан шешендік толғаулары да Біржанның жас кезінен тыңдаған сөздері екен. Мүсетпен кездескен жерде сөзден ешкімге есе бермеймін деп жүрген Саққұлақ: «Керейдің торалалы жылқысын құртқан кесірлі Мүсет сенбісің?» – дегенде, ол бөгелместен:

– Е, кеше еліңді қалмақ шауып, қызынды қатын, қатыныңды отын қылған еді. О да менің қырсығым ба еді?– деп оны жеңіп кетіпті.

Шонай бидің көңіл айтқан толғауы да мағыналы:

*Ну қарағай құласа, орнына орман шыршалар
Жапырақ шығып гүлденіп, бұлақ шығып бүрленіп
Қолдан ұшқан қыран құс, қонақтай өтпес деменіз.
Айдын шалқар суалса, бұлақ болар сарқырап,
Теңіз болар жарқырап, аққу жүзіп бетінде
Тұрақтай өтпес деменіз...*

Бірталай сөздер Керей советник Тұрлыбектің есіміне байланысты. Қожағұл, Тұрлыбек, Ыбрай тағы бір топ адам отырған жерде Атығай Үкі би келіп, өзін елегісі келмеген шонжарларды кекетіп былай дейді:

*Азғана Керей едің,
Керей ішінде кедей едің,
Арбаңды майлаушы едің,
Атыңды жегіп айдаушы едің.*

Жауыр аттың арқасында бір тал ақ жүргендей, басыңа бір ақ бақыт біткен еді, елді қырып жібермессің – деп шығып кетіпті. Ара кісілер – сені айдатады ғой дегенде Үкі тағы да: кетсем артымда сөзім қалады, жанымды құдай алады депті. Бірақ Тұрлыбекке мақтау сөздер де айтылған. Біржанның:

*«Болғанда өзің советник Жүсіп қазы,
Әулие боламысың бұдан артық.
Мал мен бақ, бақыт өнер бәрі түгел
Теңіздің мұхитындай тұрсың шалқып», –*

деген өлеңді сол кездегі өзінен үлкен, ұстаз тұтқан Орынбай, Шөжелердің үлгісінде арнайы шығарған. Шыңғыс, Тұрлыбек, Тезек төрелер өзінің мәжілістес ақын-шешендерін көтермелеп, сыйлықты үйіп-төгіп беріп отырғандығын да ескермеске болмайды.

Орынбай ақынның Абылайдағы Тұрлыбекке, тағы басқа адамдарға арнаған өлеңдері, Орынбай мен Арыстанның, Шөже мен Тезекбайдың, Шөже мен Орынбайдың айтысқан өлеңдері Біржанның жас кезінде зор ықыласпен тыңдап жатпаған репертуарына айналыпты. Біржан бұрынғы ше-

шендердің нақыл сөздерін де, атақты майталман, суырып салма ақындардың сөздерін де үлкен өнер үлгісі ретінде кейін есейген шағына дейін еске түсіріп те айтып отырған. Орынбайдың Сералы қожаға қарсы:

*«Шаригат айтар болсаң, кітап ұста,
Қазақтың өлеңінде нең бар қожам».*

Нүркей ақынға қарсы:

*Жақсы көрген кісімен иіскесемін,
Жаман көрсем айғырдай тістесемін,—*

Тоғжан ақынға қарсы:

*Мен дария жайлаған жайын едім,
Шынымен мен туласам қайтер едің,—*

деген сөздерін айтып отырады екен.

Біржан салдың бала және жігіт бола бастаған шағында атын, немесе мағыналы тапқыр сөздерін естіп біліп қызыға қараған, үлгі алған ақын-әншілер аз болмаған. Біржанның ата-тегін бірталай тексерген Қарта Қаңтарбаев және Біржанның өзін көріп мәжілістес болған Тұран баласы Ысмайыл, т.б. қариялардың айтуына қарағанда ақынның өзімен рулас, жерлес Атағазы, Тәттімбет деген адамдар әрі батыр, әрі өнерпаз, әнші-күйші болса керек. Жанботаға арнаған бір өлеңінде Біржан намысын жоқтайтын ауылдасы Исаны атайды, Иса да Керейден шыққан, әкесі Қожағұлмен қатар өскен адам екен. Кереймен ауыл аралас, қой қоралас отыратын қалың ел Атығай. Атығайдың Қожағұлмен замандас мықтысы Аңғал батыр болса, Біржанмен тұстас Өтетілеу, Күшен, Бабаназар, Шағырай, Бабай, Тоқсанбай, Байман, Сәтбай, Кеженбай, Оразалы, Қосдаулет деген шешен билер екен. Бұлардың кейбірімен (Бабай, Шағырай) кейін Біржан өзі өлең-өнер жарысына түсіп, құрбы-құрдас болып кеткен.

Біржанның Атығай ішінде жақын араласқан адамының

бірі Байқожа Тәнті баласы. Оразалы, Байқожа да Біржанның аталарындай Қызылжар жағынан қоныс аударып келіп Көкшетау Бурабайдың баурында Қызылағаш деген жерден мекен теуіп жомарттық, өнерпаздық салтанатын құрыпты. Ағайынды Жанқожа мен Байқожа екеуі екі жолға түскен. Жанқожа байлық пен болыстық жолына салынып, елдің партия дау-жанжалына араласып кетсе, Байқожа серілікпен өмір өткізіпті. Ол да Біржан сияқты дәулетін өнер жолына жұмсап елдегі ақын-әншілерді үйіне жинап алып, немесе салдарша сән түзеп ел кезуді әдетке айналдырған екен. Байқожаның баласы Бекахмет те өз заманында атақты әнші сері. Біржанның да, Ақанның да «батасын» алып, қасына еріп жүрген дарқан өнер иесі. Біржан мен Ақан жайындағы естелік әңгімелерін айтқанда қызықты жастық дәуірін сағынғандай көзіне жас алып, әрі мұңайып, әрі көңілі өсіп бір жасағандай рахаттанып, әрбір әңгімесін шырқап ән салумен аяқтаған өнер үлгісін бала кезімде талай естіп тыңдағаным бар.

Бекахмет 30-жылдарда жасы сексенге жақындай келіп қайтыс болды.

Көкшетау төңірегіне, одан асса, қазақ даласына даңқы жайылған Шал (1760–1831), Шөже (1805–1880), Орынбай (1813–1890), Нүркей, Тоғжан ақындар Біржанның бала кезінде ұстаз тұтқан өнерпаздар. Себепсіз, үлгісіз талант оянбайды, өнер тумайды, ақындық-әншілік те сондай, қызықты өнер жолы әрбір жасты еліктірмей қоймайды. Біржанның ақындық, әншілік жолға түсуінің де негізгі себептері бізге белгілі. Біздің жоғарыда айтып өткен атасы Қожағұл араласып жатқан қоғамдық, семьялық, өнерпаздық орта оның ақындығына елеулі түрткі болса, ең бастысы өзімен ауылдас, жерлес Орынбай, Шөже, Арыстан сияқты майталман ақын-әншілердің өнерпаздық үлгісі, әсері бәрінен де күшті болғаны даусыз. Біржан бала жасынан өлең-әнге үйір болыпты. Біржанмен арғы аталары туыс болып қосылатын Темірғали Нұртазин айтады:

– Біржан он алты жасар кезінде түсіне бір белгісіз қария кіріп өлең аласың ба, көнек аласың ба деп сұраған екен. Оған Біржан – атам Қожағұлдың бір жарым мың жылқысы жетеді, маған өлең керек – депті. Ояна келсе өн бойын өлең, ән кернеп тұр екен. Атасы Қожағұлдың наразылығына қарап қалың тоғай ішіне барып, өлең, әнді шырқап айтып кетіпті. Түсінде өлең айту, ақындық дүниемен араласып жүру өңіндегі творчестволық қиялданудың, – мен ақын, әнші болсам екен деген арманның, жан күйзелісінің сәулесі екендігін біз басқа еңбегімізде кеңірек түсіндірген болатынбыз. («Ақындар», 74–84 б.б.).

Біржан тек өзінің ауылының төңірегінде ғана емес, сол он бес-он алты жастан әрі қарай елдегі белгілі ақын, әншілердің қасына еріп, атақты ақын, шешендердің сөздерін, әндерін жаттап айтатын болған. Біржан Қызылжар жағындағы Атығай Арыстан ақынның, Көкшетаудағы Орынбай, Нұркей ақындардың қасына еріп жүріп, оларды ұстаз тұтып, солардың сынынан өткен көрінеді. Арыстанның айтыс үстіндегі:

*Орынбай, жеңілдім деп бас ұрмаймын,
Басымнан ақын сөзін асырмаймын.
Менің әкем Толыбай билік еткен
Онымды сенен қорқып жасырмаймын,–*

деген асқақ сөздері Біржанға әсер еткендігі сөзсіз. Біржан, өзінен үлкен ақындардың импровизаторлық өнерінен үйрене отырып, өзінің асқақ үнді әншілік қабілетін жетілдіре береді. Шырқап салатын әнге келгенде Біржан өзіне ұстаз ақын-әншілерден де, замандастарынан да үздік түсе берген. Біржанның салдық, серілікпен ел кезуге түскен жүріс-тұрысын ағалары Ержан мен Нұржан ұнатпаса да, Қожағұл оған тиым салмаған. Әкесі Тұрлыбай ерте өліп, дәулет билігі өзіне көшкеннен кейін Біржан біржола салдық, серілік өнер жолына түседі. Ырғағын тоқсан құбылтып, әсем әуенін серпінді де толық күшті дауыспен шырқап, құйқылжытып

салатын кең тынысты әншілік өнері ойын-тойға, жиын-думанға жиналған халықты қайран қалдыратын болған. Біржанның даусы керемет зор, әнді шырқай салғанда бесалты шақырымдағы ауылдар түгел естіп қайран қалып, жымжырт болып тыңдайды екен.

*«Мұсеке, біздің әнге кенелерсің,
Әнімді естігенде бұлбұл дерсің.
Ән салсам дауысымды көкке шырқап,
Бұл үйдің сындырардай терезесін»,—*

Шорманның Мұсасына осылай айтса,

*«Ортаңды түрлендіріп ән салғанда
Біржанға қалушы еді таласып-ай»,*

деген Атығай еліне арналған және Сарамен айтыс үстіндегі «Сандалтып Орта жүзді әнмен қырған», «Даусына аспандағы құс айнала, құбылтып тоқсан екі төңкерілген» деген толғауларда өзінің асқақ үнді, үздік әншілік сипаты елестейді. Ысмайыл Тұранов та, Бекахмет те ән шырқаған уақытта оның әнінен отырған үйдің түндігі желпілдегендей, басындағы тақиясы төбесінде әрлі-берлі ойнап билегендей болушы еді дейді. Тюмен облысында тұратын, Біржанмен мәжілісте болған 96 жастағы Омар қария да, Ыбрайдың жолдасы Молдахмет те Біржанның үздік әншілігін әңгімелей отырып, – Шыңғыс төренің үйінде Орынбайдың шешен тапқырлығына, Біржанның әншілігіне қазақ баласында тең түсер жан бар ма деген әңгіме болғандығын, сонда Орынбаймен таласар Арыстан, Шөже, Тоғжан, Жанақты атаса да, Біржанмен таластырар жан таба алмаса керек. Сонда Біржан өзі отырып: – Түбінде бәрімізден озатын мынау жас пері Ыбрай болады,— деген екен. Дайын театры жоқ, дайын профессионалдық артистері жоқ қазақтың көшпелі кезінде ақын, әншілер елдің ойын-сауығының дарқан еркесі, көңіл ашар өнерпаз бұлбұлы болды. Сонда халық, әсіресе жастар бірыңғай түйдектеп айтылған сөзге місе тұтпай, бір мезгіл басына құндыз бөрік, үстіне жібек шапан, кең балақты

ұзын шалбар киініп, сән-салтанатын түзеп, шырқап ән салған әншіні тыңдауға құштар болады. Біржан сияқты сал-серілер халықтың осы бір көркемдік талғамын толық ескеріп, поэзия мен музыканы, әшекей, қимыл өнерлерін ұштастырып, дамыта отырып, сал-сері пішіндегі ақынның салтын қалыптастырған. Біз Сарыарқада Біржаннан бұрын, Толыбай деген салдың есімін, сол тұстас Әздембай, Шәрке деген салдардың есімін жақсы білеміз. Мұндай сал-серілер көшпелі қазақтың ішінде ерте кезден бері болғанмен, олардың өмірі мен өлеңі жөнінде деректер аз сақталған. «Қыз Жібек» жырындағы Шеге мен Қаршыға ақын-жыраудан гөрі сал-серіге ұқсайды. Біз сал-серілердің орта ғасырдағы Европаның сал-серілерімен (рыцарь, трубадур) ұқсастығы жоқ емес деген кейбір болжамдарды еске түсіргенбіз. («Ақындар» 51–66 бет).

Рас, Біржан, дәулетті семьяда туып-өссе де, ол өз дәулетінің мастығымен қазақтың жүн жеп, жабағы құсқан байларындай отырып қалмай, сол дәулетін жұмсап ақындық өнеріне кең жол аша береді. Біржанның жас кезінен бізге жеткен ең алғашқы өлеңі «Біржан сал» деп аталады.

*Баласы Қожагүлдың Біржан салмын,
Адамға зияным жоқ жүрген жанмын...
Жасым бар жиырмада, жасырмаймын.
Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын.*

деген өктем сөзді өзінің ақындық, әншілік құдіретіне және турашыл, сыншыл ойына берік сеніммен айтады. Ол өзінің аспанға самғаған сұңқардай дүниеде еркін жүріп, әнін шырқаған уақытта патшаға да бас ұрмайтын тәкаббар екендігін тебіреніп толғайды. Біржан жасы отыздың ішіне толық кірген шағында өз төңірегіндегі Көкшетау, Ақмола, Қызылжар, Баянауыл, Атбасар, Қарқаралы дуанына қарасты қазақ ауылдарын кең аралап, сауық-сайран құра жүріп, жәрмеңкесі, ойын-сауығы, өнер өрісі мол Омбы, Орынбор, Семей елін де, Торғай, Тобыл бойындағы, Ұлытау, Ақтау,

Ортау бойындағы қалың елді де аралап, өзінің алуан түрлі тамаша ән-өлеңдерін айтып таратады. Біржанның айналасына жаңа ақын-әншілер, өнерпаздар топталады. Бірқатары Біржан бастаған әншілік, ақындық өнерді әрі қарай дамытып әкетсе, енді бір қатары Біржанның айналасына топтасып, серіктесіп жүрді. Жаяу Мұса, Басықараның Қанапиясы, Құлтума, Ақан сері, Балуан Шолақ, Әздембай, Ыбрай, Бейбіт, Ғазиз, Иман-Жүсіп, Кемпірбай, Сабырбай, Шашубай, Ағашаяқ, т.б. атақты ақын-әншілер Біржанның мектебінен өрістеп, өнер қанатын жаяды. Біржанның ақындық, әншілік өнерін, ол заманда сүйсініп, танымаған адам сирек. Өзі ақын, әнші, Көкшетауда Шыңғыс әулетімен бақ таласына түскен Байтоқа баласы Зілғара да Біржанды мезгіл-мезгіл шақырып алып, кейде қасына ертіп Орынборға алып барыпты. Зілғараның жасы Біржаннан үлкен, ал Орынбай, Арыстанмен құрбылас. Солай бола тұрса да, оның жастық шағын жоқтап шығарған атақты «Жиырма бес» әні Біржанның әсерінен тумасы ма екен деген ойға келесің:

*Өзім бай, өзім батыр Зілғара едім,
Келгенде ділмар едім сөйлер сөзге.
Жиырма бес, қайта айналып келер болсаң,
Төрт бұрышын дүниенің, бұлғар едім,
Жиырма бес қайта айналып келмес саған...—*

деген өкінішті арманға, әлде болсын беті қайтпаған өктем серпінді:

*Созады Біржан даусын қоңыр қаздай,
Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай...
Салады Біржан әнді ентелетіп,
Біржанды қойған өзің еркелетіп,—*

деп өзінің өнер еркіндігін, адамдық намысын қорғайтын жігерлі де табанды сезім күйлерін шертеді.

Шын талант иесі өмірлік құбылысқа бейтарап қарамайды. Ойын-сауықты қаншама қызықтаса да, Біржан өзін

толғантқан жайларды аттап өте алмаған. Ақын, серілік дәурені жүріп, көптеген ән-өлеңдері халық ортасына кең таралып, даңқы жайылған шақтарда да заманы, жақсылық пен жамандық, бар мен жоқтық, достық пен махаббат, араздық пен татулық жайынан көптеген өлең, толғаулар шығарып айтады. Біржан айтып таратқан әлеуметтік мәні бар өлең-жырлардың оннан бірі ғана сақталып бізге жеткен.

*Шешеннің сөз шығады таңдайынан,
Жұмақтың бізге мекен қандайынан?
Бар болып байлар кімді асырайды,
Әркімнің жазған алла маңдайына,—*

деген өлеңінде ақын байлардың пейілі тарлығын шенейді. Біржан, Ақан сері, Ыбрай, Балуан Шолақ сияқты сал-сері ақындардың творчествосына тән бір ерекшелік – өздерінің әншілік, өнер дүниесіне жақын нәзік сезім күйлерін зор ақындық шабытпен тебірене жырлайтындығы. Ойын-сауық, думанға, әсем көрініс, жүріс-тұрыстарға, махаббаттық драмаға, көңіл күйінің құпия сырларына толы өмірлік құбылыстарды шебер жырлап, алуан түрлі әсем әншілік, лирикалық сарын күйлер жасау Біржан ақындығының биік бір асуы болып табылады. «Көкек», «Бурылтай», «Алтын балдақ», «Ләйлім шырақ», «Жамбас сипар», «Телқоңыр», «Көлбай – Жанбай», «Айтбай» т.б. ән-өлеңдері, Сарамен айтысы Біржан поэзиясының мықты бір саласы.

Рас, Біржанның лирикасы халық өлеңдерімен тамырлас, халық өлеңдерінің әсемдік, лирикалық сарын күйлерінен туып дамыған. Бұл Біржан лирикасының терең халықтық сипаты бар артықшылығы болуымен бірге, мәні де. «Жамбас сипар» – жастық дәуренді аңсаған әсем де ерке әннің бірі. Жастық пен кәрілікті шақ салыстырған ақынға әрине «серттен тайған», «келін, балаға жақпас» кәрілік шақтан гөрі есерлікпен ел кезіп, сұлулармен сырлас болған романтикалық өмір қызықты да. Бәрі де жарасымды, бәрі де әсем. Біржанның лирикаларында ғашықтық, махаббаттық сарын

елеулі орын алады. Тіпті «Ләйлім шырақ», «Көлбай – Жанбай» сияқты әзіл-қалжың аралас өлеңінің негізгі сарыны шідерді жоқтауда емес (кейбіреулер солай түсіндіреді), шідерді сылтауратып, Ләйлімге көңіл күйін білдіруде. «Ақтен-тек», «Көкек», «Алтын балдақ», «Айтпай», «Жайма шуақ», «Ғашық жар», «Мәті-Дәулен», «Бірлән» т.б. өлеңдерінде жастық, махаббат, достық сезім күйлерін шертеді.

*Болғанда кешке жақын апақ-сапақ,
Алдымнан шықты сәулем аппақ шапақ,
Кигені Қара қамшат оқалаған
Басында бір шоқ үкі бұлғалақтап.*

(«Алтын балдақ»):

*«Ішінде осыншама пормың бөлек,
Жаратқан құдай артық жалғыз сәулем»*

(«Мәті-Дәулен»);

*«Аты жоқ құс болады көкек деген
Алдында терезенің секектеген.
Ойымда үш ұйқтасам бар ма менің,
Айрылып сенен сәулем кетем деген
Кім сүймес шешек атқан көкек айын,
Бейне жаз менің сүйген сәулетайым,
Ақ қалқам отыр ма екен, жатыр ма екен,
Ей көкек, ұшып барып білші жайын.*

(«Көкек»).

деген өлең жолдарында «ерекше жаралған», таң шапағындай жарқын, жаз көркіндей құлпырған сұлу сәулені аңсаған жігіттің – лирикалық кейіпкердің шынайы махаббаты шебер жырланады.

«Телқоңыр», «Бурылтай», «Ақсеркеш» тағы басқа ән, өлеңдері мен айтысында жүйрік жорға, сұлу аттардың көркем тұлғасы елеулі орын алады. Сұлу ән, сұлу жыр, сұлу ат ер жігіттің зор мақтаны саналған. Біржан да бұған зор мән берген, құйрығын талдай өрген жорғаны шайқалта сау

желдіріп, терең сайдағы судан жалдай өтіп, қалқатайдың аулына келетін Әсемкермен жарыста, желісте жүлде бермес, жорға, жүйрік Ақсеркеш, Қырғынкөктің баласы Телқоңыр, Сұржорға, Бурылтай – бәрі де Біржан лирикасының кейіпкері. Қайда жүрсе де, қызды ауылды кезіп бара ма, той-думанда сүйгенін іздей ме, әйтеуір ол астындағы әсем де сұлу атын айтпай өте алмайды. Ақын кейде жүйрік жорғаны жігіттік өмірге, жастық дәуренге, дарқан ақындыққа балайды. Жастықты, әнші-серілікті, ойын-сауықты, махаббатты, жүйрік-жорғаны қызықтап жырлағанда ақынның қайта-қайта тоқталатын тағы бір түйіні жігіттік арман.

Ақын жігіттік туралы ойлары есейген шағында, «Жамбас сипар», «Талай заман» өлеңдерін шығарған сияқты. Ол:

*Ал десе еркін жүйрік ағындаған
Ақылға кейбір надан бағынбаған.
Жігіттік бойға таққан бір гауһар тас,
Қартайсаң қайта айналып табылмаған.*

*Жігітке сайран етіп жүрген артық,
Жігіттік бір кеткең соң келмес қайтып,
Дүниеде үйде жатып босқа өлгенше
Жан-тәнің бірдей жанып күйген артық.*

*Ер жігіт дүниені кезген артық,
Дүниенің не бар-жоғын сезген артық.
Түскендей аспан жерге іс болса да,
Бел байлап тәуекел деп, төзген артық.*

деген толғауында жігіттікке тән талапкерлікті замандасына, жас қауымға үлгі етіп ұсынады. Жігіттік сонымен бірге дүниені сайран етіп өнер үлгісін шашқан өз өмірінің сәулесіндей, оны әрі өкініп жоқтайды, әрі мақтан етеді. «Жиырма бес қайта айналып келмес саған» деген сарынға оралғандай. Тағы да жігіттік дәуреніне қош айтысқан мұнды сөзбен:

*Қарайып қара көлде қамыс қалды,
Ауылы ғашық жардың алыс қалды.
Ауылы ғашық жардың алыс қалса,
Сағынғаннан қараумен көзім талды, –*

деп өзінің бұрынғы сұлу ән-өлеңдерінің өзекті бір түйініне оралады, алғашқы тәтті де еркелі арияны қайта ойнағандай күй шертеді. Міне, бұл ақындық ой мен өнердің толыса бастауының бір белгісі. Осы толысу процесі Сарамен айтысы кезінде кемелдене түседі.

Біржанның творчествосына байланысты ара-тұра дау тудырып жүрген бір мәселе Сарамен айтысы жөнінде. Профессор Б.Кенжебаев, әдебиетші – ғалым Қ.Мұқамедханов және басқалар Біржан мен Сараның айтысы болған жоқ, болса да дәл осындай көркем емес, мұны өз жанынан шығарып жазған Әріп Тәңірбергенов дейді. Келтіретін дәлелдері революцияның қарсаңында кейбір адамдардың осыны Әріп шығарса керек деген бір-екі ауыз жорамал сөздері ғана. Осы айтыстың авторы екендігі туралы оқыған ақын Әріптің өзі бір ауыз сөз жазып қалдырмайды. Тіпті Әріп бастырды деген нұсқада аты жоқ. Даудың дәлелсіз бір жағы осындай. Ал Біржанның творчествосын зерттеуші және өмірбаяны туралы мол деректер жинаушы Сәбит Мұқанов, Қажым Жұмалиев, Ахмет Жұбанов, Темірғали Нұртазин, Мәлік Ғабдуллин, Есім Байболов, Ғали Әбетов, Б.Г.Ерзакович, Қарта Қаңтарбаев және басқалары Біржан мен Сараның кездесіп айтысқандығына көптеген факті мен дәлелдер келтіреді. Сәбит Мұқанов 1938–39 жылғы Қ.Бекхожинмен бірге жариялаған әдебиет хрестоматиясында және ақындар айтысы туралы зерттеуінде Біржан мен Сараның айтысқаны рас екендігін дәлелдеген алғашқы пікірді айтты. Сәбит Біржанның қасына атқосшы болып еріп барған ағасы Нұржанның баласы Ахметжанның сөзін келтіреді.

Мұхтар Әуезов Біржан мен Сараның айтысқанын толық мақұлдай келіп, мұнда Әріп айтысты жазып алушы ғана деп

түсіндіреді. «Анығында, – дейді Мұхтар Әуезов,– Біржан мен Сараның айтысы болған, бірақ толық күйінде, алғашқы айтысқан жердегі түпнұсқасы толық сақталған жоқ. Кейін көпшілікке өз редакциясын айтып беруші Сара болады. Ал кейін сол Сараның айтысқаны да көпке шейін ауызда жүреді. Көп айтушы ақындардың аузынан өтеді. Сол тірлігінде хатқа түскенше бұл айтыс көп өзгерістер көреді. Осындай айтушының, ең алғашқы хатқа түсірушінің бірі Әріп».

Біржан, Сара айтысының бір нұсқасы Мұхтар Әуезов айтқандай, Әріптің өңдеуінен өтуі ықтимал. Біз де Біржан мен Сара айтысқандығын, оған байланысты ел аузында сақталған әдеби, тарихи деректердің молдығын еске ала отырып, бұл жөнінде әдебиетші-ғалым Ғали Әбетовтің зерттеуі нағыз ғылымға сүйенген толық дәлелді екендігін мақұлдап мына жәйларға назар аударғымыз келеді.

Біржанның Жетісуға барып Сарамен айтысқаны жөнінде ел аузында сақталған деректер қандай? Ең алғашқы дәлелді дерек келтіруші С.Мұқанов Біржан әуелі Абай ауылы – Тобықты елінде болып, содан кейін Балқаш көлінің төңірегіндегі елдерді аралап, Жетісуға жетіпті дейді. Айтыс әуені ауызша таралып, кейін жеке кітап болып жарияланған. 1898 жылғы кітапта былай делінген: «Әлқисса, Жүсіпбек қожаға Сара қыздың Біржанмен айтысқанын қыздың өз аузынан бастан аяқ баян қылғаны айтысқанның келер жылында». Бірақ айтысты Жүсіпбек Сарадан ертерек жазып алса керек. Жазып алу мен басылудың арасында бірнеше жылдар өтетіні белгілі. Біржанды көрген Ысмайыл, Ысқақ, Омар, Хамит қариялар да, Теміртастың жақын ағасы Ақан да Біржанның Жетісуға барып, Сарамен айтысқанын растайды. Сараның өмірі жөнінде материал жинап жүрген Т.Қалилаханов та Біржан мен Сараның айтысқанын бекер демейді. Біржанның туысы Ахметжан, Тоқабай, Баршын, тағы басқалары сол айтысқа қатнасқан немесе айтыстан кейін елге олжалы, көңілді қайтқан ақынды көріп, жақын араласып білген адамдар. Ал «Талай заман» деген өлеңінде

Біржан Наймандағы ақын сұлу қызды іздеп барғандығын айтады. Біржанның ата тегі, ұрпақтары туралы Қарта қарияның жинаған материалында айтыстың болғандығын дәлелдейтін деректер жеткілікті.

Біржан Орта жүзге, Сарыарқаға даңқы шыққан ақын болғандықтан, Арғынның Алтай-Қарпықтың атынан сөйлеуі де әбден орынды. Бұл жерде руын Керей демей, Орта жүздің іргелі руларын тұтас алуы айтыс ақындарының бойына мін емес. Біржан мен Сараның кездесіп айтысуына негізгі бір дәлел, айтыстың ең алғашқы нұсқасын Жүсіпбек қожа Шайхұлисламовтың 1897 жылы Сараның өз айтуынан жазып алғандығы. Жүсіпбек нұсқасы 1898 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Онан кейін Зайсан қаласынан жіберілген Біржан мен Сараның айтысының екінші нұсқасы 1899 ж. жарияланды, Ғ.Әбетов, Әріптің қолы қойылмаса да, осы нұсқа Әріптікі болуы мүмкін дейді. Бұл екі нұсқаның кіріспемен аяқталуындағы Жүсіпбек қожа мен Сараның өз сөздерінен басқа негізгі мазмұнында өзгеріс шамалы. Айтыстың шиеленісін, нағыз драмалық тартыс дәрежесіне, кемел ақындық өнер биігіне көтерілген мезгілдері екі нұсқаның екеуінде де бірдей. Оны Жүсіпбек те, Әріп те өзгерте алмаған.

Ендігі бір сұрау, айтыс қай мезгілде өткен? Бұған әдебиетшілер әрқайсысы әр түрлі жауап береді. Сәбит Мұқанов Біржан мен Сара XIX ғасырдың 60-жылдарында кездесіп, айтысқан болуы керек дейді. Есім Байболов 70-жылдарда айтысқан көрінеді, – дейді.

Бұл мәселеге басқа әдебиетшілер үзілді-кесілді жауап бермейді. Айтыстың өзінде Біржан 38 жаста деген бар. Әдебиетші ғалым Балташ Ысқақов Сараны керген адамның әңгімесін тексеріп, екеуінің айтысқанына және Сара 1910 жылдары 50-ге жақындап егде тартып қалған әйел екендігіне жаңа деректер келтіреді. Ал, Сараның өмірі туралы дерек жинап жүрген Т.Қалилаханов Біржан айтты дейтін мына бір өлеңді келтіреді.

*«Мінекей жасым асты отыз бестен,
Өткіздім сауық-сайран мен бір десте.
Найманға келіп сәлем берейін деп,
Еліңді іздеп келдім Ешкіөлмеске...»*

Бұған қарағанда айтыс 1889 жылы өткенге ұқсайды. Айтыстың соңындағы Жүсіпбек сөзінің арасына Абайдың 1886 жылы жазған «Жігіттер, ойын арзан күлкі қымбат» деген өлеңінен үзінді кіріп кеткен. Осы соңғы жорамалдың дұрыс екендігін Біржанның еліндегі қариялар да мақұлдайды. Егер Сараның бертінде жасағандығын, 1910 жылдары жасы қырық пен елудің арасына келіп қайтыс болғандығын рас дейтін болсақ, Біржан мен Сара екеуі ХІХ ғасырдың 80-ші жылдарында кездесіп айтысуы дұрыстыққа келеді. Сонда Сараның туған жылы 60–70 жылдардың арасында болады. Әңгіме Сараның бірер жасы артық-кемдігінде де, немесе Біржанның кәрі я жастығында да емес, екеуінің бірін-бірі тең тұтып өнер жарысына, әншілік өнеріне қарай егде тартса да дарқан ақын бейнесінде суреттелуі танданарлық нәрсе емес. Қызу айтыс үстіндегі Біржанның:

*Күніне он көрінсе де айнымаймын,
Көк төбет болды деме мені, жаным»,–*

деген сөзінде Сараға қарсы өзінің жасы егде тартсадағы қартаймағандығын аңғартқан дауы сезіледі. Біржанның Сарамен кездесуі 80-жылдарда өтуіне тағы бір дәлел осы айтыстың алдында Абай аулында болуы. Бұл Құнанбайдың тұғырдан түсіп, Абайдың ақындық, шешендік, азаматтық даңқы бүкіл Орта жүзге жайылған 80-жылдардың орта кезі болады. Абайдың ақындық, композиторлық өнермен қатты шұғылданған кезінде аулына Біржан келіп алты ай жатып кеткен. Бұл жайды М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясының ІІ-кітабында тарихи шындыққа сәйкес өте дұрыс суреттейді. Айтыста Мұсаның баласы Садуақастың аталуы да 80-жылдарға дәл келеді. Сүйтіп, Сараның еліне Біржан Баянауыл, Шыңғыстауда болғаннан кейін барған көрінеді.

Біржанның ақындығы сөз жоқ Сарамен айтыс үстінде айқын танылады. Қазақтың бұрын-соңғы айтыс өлеңдерінің ішінде қоғамдық, адамгершілік мәселесін көтеруде, лирикалық кейіпкер ақынның өз тұлғасын жинақтап, поэзиялық шындық биігіне көтере шебер суреттеу де, алғыр ақындық өнер үлгісін сарапқа салу да Біржан мен Сара айтысына тең түсетін айтыс өлеңді жоқ деуге болады. Айтыстың жалпы қоғамдық сыр-сипатына талдап баға беруден бұрын осындағы талас мәселеге байланысты, атап айтқанда, Біржанның лирикалы өлеңдері мен айтыстағы өлеңінің арасындағы өзара тектестікті ажыратып айта кеткен жөн деп білеміз.

Біз әуелі Біржан мен Сара айтысының Әріп өлеңдерімен үндестігі, ақындық өнер жағынан қайталап келетін тамырластығы бар ма деп қарастырдық. Бірақ ондай үндестік байқалмайды.

*Ақ қағаз тәшитит етпе хат жазарға,
Түскен соң мағлұм болар сөз базарға...
Жаһил кеп тілін тіске құр жаныған
Не пысық сәуел қылсаң иманыңнан...
Ей, достым, қапыл жатпа, басты көтер,
Көңіл көзі барларға бұл да жетер...
Көзіңе көрінбейді жиган малың,
Сүліктей сора берме елдің қанын...
Қорқыттай қазған көрің алдыңда тұр,
Жалғыз топырақ шашасың көпке неге,
Мысалы дүние – теңіз, ғылым – кеме...*

Міне, Әріптің мұндай өлең, сөз өрнектерінен Біржан мен Сара айтыстарындағы ақындық өнер үлгісі байқалмайды. Әріп оқыған діндар ақын. Оның өлеңдерінде асқақ ақындық шабыт, романтикалық шарықтау, импровизациялық тапқыр сөз нөсері аз, онда ақыл айту, мінез-құлық түзеу, құбылысты сол қалпында прозалық үлгімен баяндау басым болып отырады. Әріптің өлеңдерінде қайталап келетін сөз кестесі, сөз машықтарының бірде бірі Біржан мен Сараның, сондай салсері ақындардың ақындық дүниесіне тіпті қабыспайды.

Ал, Біржанның өлеңдері мен айтысын алсақ бірін-бірі толықтырып, молықтырып тұратын ішкі тамырластығын көреміз. Міне, осыларды салыстырайық. «Біржан сал» өлеңінде:

*Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Ешкімге зияным жоқ жүрген жанмын.
Кісіге менменсіген бас имеймін,
Өзім әнші, өзім сал кімге зармын.
Жасым бар жиырмада жасырмаймын,
Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын...
Үш жүздің баласына еркеледім,
Әншілік бұдан артық болсын қандай.
Арасын Орта жүздің аралап ем,
Үш жүзді сайран қылған Біржан салмын.
Қыран бүркіт мен түсер таудан құлап...
Таудан аққан сылдырап мен бір бұлақ...*

Міне, осындағы ой түйіні, өзіндік көркем сөз өрнектерінің барлығы Біржанның айтысында қайталанып, әрі қарай дамып, тереңдей түседі:

*Баласы Қожағұлдың Біржан салмын
Сен түгіл сенен артық құмар маған...
Сайратқан Орта жүздің бұлбұлымын...
Қызығып жүргенім жоқ алар пұлга.
Мойыным жүзген қаздай иіледі,
Орта жүз ән шырқасам сүйінеді.–*

дейді.

Біржан өзінің өлеңінде:

*Жанбота өзің болыс, әкең Қарпық,
Созады Біржан даусын қоңыр қаздай.
Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай.–*

десе, айтысында:

*Атадан Біржан сал боп тудым артық,
Ұраным ер Қарқабат, Алтай-Қарпық.*